

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ НІМЦІВ

(Житомирський державний університет імені І. Франка кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України)

Друга світова війна стала новим випробуванням у долі українських німців. Після підписання пакту Молотова - Ріббентропа (23 серпня 1939р) і договору про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною (29 вересня 1939р), німці Західної України отримали право виїзду на свою історичну батьківщину - в Німеччину. Рейхом була прийнята ціла низка постанов, зокрема «Про імперське громадянство» (лютий 1934р.) «Про зміну державного й імперського громадянства» (травень 1935р.), «Про захист чистоти раси», які стали правовою базою для етнічних німців окупованих територій. Гітлерівське керівництво почало складати списки осіб серед етнічних німців, які ділилися на чотири розділи. До першого і другого заносили прізвища тих, хто «активно виявив себе як поборник німецької нації, зберіг національність» до третього списку ввійшли етнічні німці, які мали родинні зв'язки з поляками, до четвертого тих, хто «помітно примкнув до польської нації». Особи, що попали до перших двох розділів ставали громадянами рейху, решта могла отримати імперське підданство лише через десять років. На цій підставі із Західної України й Волині було переселено понад 200 тисяч українських німців.

У складній ситуації опинилися ті німці, які виявити бажання виїхати до Німеччини, але не були прийняті рейхом. Радянські органи влади ставилися до цих людей жорстоко і намагалися виселити їх у східні райони СРСР. У липні 1940 р. органами НКВС була проведена спецоперація по виселенню німців у Дрогобицькій області. Примусовому виселенню підлягали 7992 особи, виселили 6295 чоловік.

Після нападу фашистської Німеччини на СРСР, 12 серпня 1941 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову та указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1941р. «Про переселення німців, що проживають у районах

Поволжя». З АРСР німців Поволжя, Сталінградської і Саратовської областей було виселено 438280 німців.

Широкомасштабна депортація німців з України розпочалася згідно постанови РНК СРСР від 3 вересня 1941 р. «Про заходи по переселенню колгоспів з прифронтової смуги УРСР, Орловської і Курської областей».

Плани виселення встановлювалися для Житомирської, Чернігівської, Полтавської, Дніпропетровської областей. Незважаючи на вимоги військового часу, плани переселення не виконувалися і про це інформувати ЦК ВКП(б) секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко і заступник голови РНК УРСР Старченко.

22 вересня 1941 р. Державний Комітет Оборони СРСР прийняв постанову № 707 про переселення 31370 німців із Запорізької області, з них 30770 осіб переселялися в Актюбинську область. (Казахстан), 600 осіб - на будівництво шосейної дороги в Астрахані. 2540 німців з Ворошиловоградської області переселяли в Кустанайську область Казахстану. Першими були переселені чоловіки — німці віком від 16 до 60 років, 11898 осіб відправили на схід 21.06.1942 року.

Участь у депортації німців брали також Ради фронтів. За постановами ДКО та Ради фронтів протягом 1941-1942 рр. 9200 німців були виселено з Одеської і Дніпропетровської областей, 1500 - з Харківщини, близько 65000 німців з Кримської АРСР. До середини 1942 р. переважна більшість етнічних німців, які проживали на теренах України була депортована у східні райони СРСР. За підрахунками дослідника М. Бугая за роки сталінського тоталітарного режиму примусово було депортовано 3776340 представників різних народів СРСР, у тому числі й німців.

Подібними методами розв'язувалося національне питання і в лавах Червоної Армії. До представників інших етносів панувала недовіра. Німцям і татарам військова служба була заборонена і це суворо враховувалося під час призову в армію. Слід відмітити, що на фронтах війни у лавах Червоної армії воювали 171459 етнічних німців. Вони разом з українцями та іншими народами мужньо боролися проти фашизму. Багато німців було мобілізовано в

трудоармію. Вони самовідданно працювали в ліспромгоспах, колгоспах, на шахтах, на будівництві. У фронт оборони від них поступали сотні тисяч карбованців. Лише німці, які працювали в районі Краснотуринська зібрали 353 тис. 785 карбованців на будівництво танків і 1 мільйон 870 тисяч карбованців на будівництво ескадрилії літаків. За неповними даними 171 німець із тих, хто був вивезений із Житомирської області до Казахстану, за самовіддану працю були нагороджені медаллю «За доблесну працю в роки Великої Вітчизняної війни». Бойовими нагородами були відмічені сотні радянських німців. Звання Героя Радянського союзу були удостоєні генерал-майор Сергій Волкенштейн, партизанський командир Олександр Герман, розвідники Ріхард Зорге, Роберт Клейн, уродженець Одеси Микола Гефт.

Мужньо боролися за свободу українського народу київські підпільники Є. Бремер і Р. Клейн, керівники Херсонського та Одеського антифашистського підпілля - В. Бурзі і М. Гефт, лікарі-підпільники з Дніпропетровщини К. Таблер - Новикова, Й. М. Ессен, учасники Миколаївського підпілля - А. Кельм і М. Дукарт і інші. Хоробро боролися на фронтах війни лейтенант Вольдемар Венцель - загинув при форсуванні Дніпра, танкісти Петро Міллер і Михайло Геккель, полковник Микола Охнан, розвідник Едуард Ердман та інші. Були німці і серед захисників Брестської фортеці (майор А. Дулькайт, старший лейтенант Е. Кролл, полковий лікар В. Вебер, старший лейтенант Шмідт)

Війна ясно показала хто є хто. Але сталінське керівництво думало і діяло по-іншому. На завершальному етапі війни стала проявлятися особлива увага до етнічного складу Червоної Армії, коли радянські війська почали визволяти країни Європи. У березні 1944 р. була підготовлена спеціальна директива за № 11406910, в якій вимагалось до 15 липня 1944 року виявити серед рядового і сержантського складу військ естонців, латишів, литовців, поляків, німців, австрійців і відкомандирувати їх у розпорядження відділу укомплектування армії для направлення в національні військові формування. По суті в армії почалася етнічна чистка. Найбільше від неї постраждали поляки, татари, німці. За даними дослідника М. Бугая в результаті етнічних чисток, проведених у

Червоній Армії, на спецпоселення було вислано 5943 офіцери, 20209 сержантів, 130891 рядовий. Значну частину серед цих людей становили етнічні німці України.

Драматичною була доля німців які опинилися на окупованих фашистами територіях. Їх огульно звинувачували в пособництві нацистам. Як зазначалося вище, значну кількість німців депортували з України у східні регіони СРС, але на території України окупованій вермахтом за даними німецьких документів залишилося понад 200тисяч етнічних німців, які проживали у 406 населених пунктах.

У німецьких документах окупаційного періоду наводяться данні про «німецькі, общини» в Одеській (15 поселень, 12,5 тисяч жителів), Запорізькій (райони Мелітополя - 80 поселень), Сталінський (на р. Молочна - понад 100 поселень, 26 тисяч жителів), район Маріуполя (40 поселень, 18 тисяч жителів), Житомирській області (до 30 поселень, 30-36 тисяч жителів), а також ряд общин етнічних німців на Миколаївщині та Волині. Ці люди стали заручниками політичної маніпуляції окупаційних властей. Питаннями, що стосувалися фольксдойче (етнічних німців) займалися декілька організацій і відомств, зокрема ряд відділів імперського міністерства окупованих східних областей, насамперед підвідділ 13 («Політика щодо етнічних німців») головного відділу 1 («Політика»); відомство уповноваженого рейхсфюрера СС - рейхсксмісара з питань зміцнення німецької нації (РКФДФ) та його органи на місцях; служба реєстрації фольксдойче (ФомФ) та інші. Ці організації розгорнули свою роботу восени 1941 та взимку 1941-1942рр. Ставлення окупантів до етнічних німців, які залишитися тут мало чим відрізнялося від ставлення до решти населення. Траплялися випадки, коли українські німці з недовірою ставилися до нацистських чиновників. Прагнучи використати фольксдойче у своїх інтересах, керівництво СС з липня 1941р. уповноважило ФомФ розпочати реєстрацію етнічних німців. При рейхскомісаріаті «Україна» була створена зондеркоманда «К» (Так зване бюро доктора Штумпа). Головне завдання цієї установи - зібрати відомості про фольксдойче і допомогти їм зареєструватися. В

подальшому планувалося надати їм статус привелійованого стану, який би став опорою гітлерівського режиму на окупованій території. У циркулярах рейхскомісаріату «Україна» наголошувалося, що «фольксдойче користуються такими самими правами, що й німці з Німеччини».

Спеціальну увагу окупована влада приділяла матеріальному забезпеченню етнічних німців. 16 і 28 серпня 1941 року військово-адміністративний відділ штабу командувача оперативним тилом групи армія «Південь» видав розпорядження, якими визначатися напрями та розміри матеріальної допомоги фольксдойче. Передбачалося поліпшення їх житлових умов, сприяння при виділенні продовольчих ресурсів, допомагати їм кредитами, видавати їм завдаток. Для етнічних німців встановлювалася вища ніж для інших верств населення четверта категорія постачання, відкривалися спеціальні торгівельні пункти. Чиновники рейхскомісаріату піклувалися також про забезпечення продовольством лікарень, дитячих садків, будинків для людей похилого віку для фольксдойче.

Робочий відділ ІХ «Соціальне забезпечення» Земельного правління Україна НСДАП забезпечував етнічних німців товарами побутового призначення, одягом, взуттям. Ці речі надходили як із самої Німеччини, так із окупованих країн Європи. На етнічних німців поширювалася особлива пільгова система оподаткування. Фольксдойче звільнялися від сплати прибуткового податку, пільговими були й податки для продуктів домашнього господарства. Фольксдойче мали також переваги при працевлаштуванні, нормуванні робочого часу, визначенні розміру платні.

Особливу роль фольксдойче мали відіграти в аграрному секторі господарства. Окупаційна влада намагалася створити прошарок більш-менш заможних селян відданих новій владі, тому перевага надавалася індивідуальному, одноосібному веденню господарства. Гауляйтер Еріх Кох у директиві «Про відновлення майнового стану фольксдойче в рейхскомісаріаті Україна» наголошував: «Більшовизм систематично винищував селянське господарство та ремісничу старанність, притаманну фольксдойче. Німецьке

управління вважає своїм обов'язком відшкодування завданого збитку...»
Окупаційна влада сприяла розвитку німецьких господарств, підвищенню їхньої продуктивності. Нерідко це робилося за рахунок корінного населення - українських селян. Щоб убезпечити фольксдойче від можливих ворожих проявів місцевого населення, а також створити допоміжні сили для боротьби проти партизан, рейхскомісар Е.Кох 5 серпня 1942 року видав розпорядження про формування загонів самозахисту фольксдойче.

Привілейоване становище фольксдойче в умовах загального зубожіння місцевого корінного населення, створення загонів самозахисту викликало озлоблення у місцевих жителів, чого не було до війни.

Етнічні німці мали не лише привілеї, вони змушені були виконувати військовий обов'язок перед рейхом. Дослідники М.Коваль і П. Медведок зазначають, що на кінець 1941р. на острові Хортиця в німецьку армію було мобілізовано близько 1500 фольксдойче, а в районі Великого Токмака з їх числа був сформований кавалерійський полк СС. На жаль відсутні данні про загальну кількість мобілізованих до лав вермахту, але подібні акції проводились і в інших регіонах України.

Нацистська влада мало довіряла старшому поколінню етнічних німців, намагалася виховати нове покоління фольксдойче яке б сповідувало ідеї націоналсоціалізму. Вона намагалася створити систему виховання, починаючи з раннього дитинства. Земельне праатіння НСДАП взяло на себе піклування про створення мережі дитячих установ , притулків і підготовку кадрів для них. З цією метою була прийнята постанова «Про обов'язкове навчання в народних школах дітей німецької національності, що мешкають в окупованих східних областях». Згідно з цією постановою діти німецького походження підлягали загальному обов'язковому навчанню протягом 8 років. Батьки за порушення цієї постанови сплачували штраф 150 рейхсмарок або підлягали арешту.

Навчання дітей фольксдойче у школах підкріплювалося ідеологічною та військовою підготовкою в таборах націонал-соціалістичної партії та гітлерюгенду. Наставниками в них були унтер-офіцери вермахту і досвідчені

керівники гітлерюгенду. Один з таких таборів знаходився у Вишгороді (неподалік Києва). В ньому проходили підготовку 150 юнаків. 10 таборів(у них 1200 вихованців налічувалося в окрузі Миколаєва). Варто зазначити, що пройти відповідний вишкіл змогла лише невелика частина підлітків.

З особливою пунктуальністю нацисти ставилися до надання німцям України німецького громадянства. З метою не допустити отримання німецького громадянства особами неарійського походження, застосовувалася жорстка система відбору. Була прийнята спеціальна постанова «Про відповідальність фольксдойче за спалювання чистоти раси». У постанові наголошувалося, що «особи німецького походження, які проживають в окупованих східних областях і мали радянське громадянство, на цей час розглядаються як особи без громадянства»

19 лютого 1942р. рейхміністр окупованих східних територій видав розпорядження, а 8 вересня 1942р. наказ «Про зміцнення німецької нації» згідно з яким фольксдойче зараховувались до «німецької співдружності». 15 вересня 1942р. гауляйтер Рейхкомісаріату Україна Е.Кох видав спеціальну постанову, в якій фольксдойче визнавалися німцями за походженням, але одержання німецького громадянства не пов'язувалося з цим визначенням.

Згодом були створені центральне та окружні управління, які займалися складанням списків осіб німецької національності. Чиновники цих служб складали списки, видавали документи і свідоцтва про арійське походження, складали родоводи та виявляли предків на основі різноманітних документів: записів про народження, вінчання, свідоцтв про хрещення, архівів парафій та громад. Найчисленніші служби, що займалися родоводами, діяли в Коростені, Вінниці, Кронау, Хегевальді, Хальбшгадті.

Значна кількість фольксдойче була занесена до третього, нижчого розділу списків. Головна причина цього - незнання ними рідної мови.

Одержавши німецьке громадянство, фольксдойче повністю підпадали під юрисдикцію законів рейху, їм суворо заборонялося мати зв'язки з представниками інших національностей.

Значна частина етнічних німців була залучена до роботи в органах німецького цивільного управління. З їх числа формувалися штати перекладачів, вони обіймали посади старост, бургомістрів, шефів «української поліції», викладачів, спеціалістів середнього та молодшого медперсоналу.

Однак невдовзі імперські урядовці змушені були визнати, що фольксдойче не відповідають арійським канонам, їм не можна довіряти адміністративне й економічне управління, бо вони не можуть лідерувати серед населення. Один із службовців рейхскомісаріату писав: «Ради зробили се, щоб позбавити прав цих людей, котрі більш як 100 років дотримувалися свого німецького походження, щоб спролетаризувати їх у найгіршому розумінні цього слова». Експеримент нацистів потерпів фіаско. Головну причину цього нацисти вбачали у надмірному моральному впливові більшовизму на фізичні і моральні якості фольксдойче.

Розчарування окупаційної влади породжувало відповідне неприязне ставлення до них з боку етнічних німців. Зміна обстановки на німецько-радянському фронті, визволення території України Радянською Армією поставило етнічних німців перед вибором: що робити? Багатьох фольксдойче не влаштовувала перспектива повернення радянської влади; одні скомпрометували себе співробітництвом з нацистами. Тому значна частина етнічних німців (дослідники називають цифру 350 тисяч) відійшла з військами вермахту на Захід. Евакуація здійснювалась під керівництвом службовців та німецького Червоного Хреста. Ці установи організовували пересильні табори, притулки. У лютому 1943р. першими були евакуйовані фольксдойче Синальнікового району Дніпропетровщини. З цього району було відправлено 686 родин (2025 осіб). У листопаді 1943 р. витравлено на Захід 15 тис. чоловік фольксдойче.

З наступом Червоної Армії взимку 1943-1944рр. відхід здійснювався настільки швидко, що люди брали з собою лише саме необхідне. Багато з тих, хто не мав можливості евакуюватися, здавали або знищували свої німецькі посвідчення. Начальник поліції безпеки і СД Києва у своєму звіті повідомляв,

що серед фольксдойче Києва була помічена тенденція «відсторонитися від німців», «обміняти посвідчення фольксдойче на старі радянські паспорти»

З наближенням радянського фронту наростав потік німецьких біженців. Спочатку вони були розташовані у таборах ФоМІ на території дистрикту «Галичина», згодом їх перевезли частково до рейху, частково - в деякі провінції Східної Польщі.

Трагічною була доля тих німців, які залишилися в Україні. Більшість з них була звинувачена радянською владою у співробітництві з нацистами і вони разом із сотнями тисяч інших громадян розділили усі жахи сталінських таборів.

Наближення краху гітлерівського режиму змушувало його керівництво вишукувати нові людські резерви. Тому 28 липня 1944 р. з'явився наказ рейхскомісара у справах зміцнення німецької нації про набір до військ СС чоловіків - переселенців зі сходу. Нацистське керівництво знову використало фольксдойче у своїх амбітних планах. Але на ньому не закінчилися поневірвання українських німців. Під час відступу з України гітлерівці вивезли з собою 350 тис. німців. Після закінчення Другої світової війни уряд СРСР добився повернення 250 тисяч колишніх радянських німців до СРСР. Але їм не дозволили повернутися до рідних домівок у місця їхнього колишнього проживання. Німців переселили до Комі АРСР, в республіки Середньої Азії, до Сибіру. Був прийнятий спеціальний указ, який забороняв німцям повертатися у місця попереднього проживання і передбачав позбавлення волі тих, хто самовільно міг залишити місця спецпоселень.

Лише 13 грудня 1955 р. німців, як і інших переселенців зняли з обліку. Але амністія не дозволяла їм повернутися туди звідки їх вислали. Тому й не дивно, що за переписом 1959 р. в графі «Німці» стоїть прочерк і тільки в 1967 р. вийшов новий указ, за яким вони мали право повернутися до колись покинутих осель, у 1970 р. їх повернулося в Україну 29871 чоловік, в 1979 - 34139, 1989 року тут уже проживало 37849 чоловік. Зокрема в Дніпропетровській області - 6396 німців, Донецькій - 6333, Одесі - 3551, Закарпатській - 3478,

Житомирській -915 чоловік. У цих регіонах вони живуть досить компактними групами, лише на Житомирщині доля розсіяла їх по 4-5 чоловік районі.

Використані джерела та література

1. В. М. Васильчук. Друга світова і Велика Вітчизняна війни у долі українських німців. - К., - 2005. - с. 109-121.
2. Коваль М. В. Медведик П. В. Фольксдойче в Україні (1914-194 рр.) // Український історичний журнал. - 1995. -№5. -С15-28.
3. Бунай М. Ф. Депортації населення з України (30-50-і роки) // український історичний журнал. - 2002 - № 8 (10). - С. 36.
4. В. Л. Мартиненко. Депортації німецького населення на початку радянсько-німецької війни з території України (за матеріалами Запорізької, Донецької та Луганської областей). // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків, - 2008. - Випуск 11, № 835.
5. Олександр Лисенко. Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни. // <http://kby.kiev.ua/kmitet/conference/Lysenko.pdf>.